

ลิลิตพระลอ: การดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้ของเยาวชนในเขตภาคเหนือ

Lilit Phra Lor : The Existence, Inheritance and Perception of Youth in the Northern Region

ทรงภพ ขุนมธุรส และ น้าทิพย์ องอาจวานิชย์

มหาวิทยาลัยนเรศวร

Songphop Khunmathurot and Namthip Ongardwanich

Naresuan University, Thailand

Corresponding Author, E-mail: songphop.kh@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) สำรวจสภาพการรับรู้ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอของเยาวชนในเขตภาคเหนือ และ 2) ศึกษาการสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอในเขตภาคเหนือ เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่ การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง และสนทนากลุ่ม กลุ่มตัวอย่าง คือ เยาวชน ผู้ที่เกี่ยวข้อง และคนในท้องถิ่น ได้มาโดยวิธีสุ่มตัวอย่าง และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า

1) จากการสำรวจสภาพการรับรู้ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอของเยาวชนในเขตภาคเหนือ พบว่าเยาวชนในเขตภาคเหนือรับรู้และเข้าใจวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลोन้อยมาก รู้เฉพาะบางเรื่องบางตอน และไม่สามารถเล่าเรื่องได้ทั้งหมด เยาวชนในเขตภาคเหนือ ส่วนใหญ่เคยได้ยินตำนานเรื่องพระลอจากปราชญ์ชาวบ้าน และรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอจากครูอาจารย์ผู้สอนวิชาภาษาไทย และส่วนใหญ่ไม่เคยอ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ

2) จากการศึกษาการสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอในเขตภาคเหนือ พบว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอได้มาการสืบทอดและดำรงอยู่ในรูปแบบของตำนานและในหนังสือเรียนภาษาไทยที่นำวรรณคดีในวรรณคดีเรื่องนี้มาสอนเรื่องฉันทลักษณ์เท่านั้น ทั้งนี้จากการสัมภาษณ์ครูอาจารย์ผู้สอนวิชาภาษาไทย คนในชุมชน และเยาวชนในเขตภาคเหนือ พบว่า ทุกคนต้องการให้มีการจัดการเรียนการสอนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และตำนานเรื่องพระลอ เนื่องจากเป็นเรื่องที่น่าสนใจและเชื่อว่าเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง โดยต้องการเรียนรู้ผ่านสื่อการสอนในรูปแบบสื่อวิดีโอ เพราะทำให้เข้าใจเรื่องราวได้ง่าย และไม่น่าเบื่อ

คำสำคัญ: ลิลิตพระลอ; การดำรงอยู่; การสืบทอด; การรับรู้

* วันที่รับบทความ : 1 พฤษภาคม 2566; วันแก้ไขบทความ 24 พฤษภาคม 2566; วันตอบรับบทความ : 27 พฤษภาคม 2566

Received: May 1 2023; Revised: May 24 2023; Accepted: May 27 2023

Abstracts

This research was a qualitative research with the objectives 1) to explore the perception of Lilit Pra Lor literature among youth in the North and 2) to study the inheritance and existence of the literature entitled Lilit Phra Lor in the northern region. The tool used is semi-structured interview and focus group. The sample group is youth, those involved. and local people obtained by random sampling and presenting the research results in a descriptive analytical.

The results showed that;

1) From the survey of youth in the Northern Chet Lilit Pra Lor literature, it was found that youth in the North perceived and understood Lilit Pra Lor literature very little. Knowing only certain things and cannot tell the whole story youth in the northern region Most of them have heard the legend of Phra Lor from local sages. and know the literature about Lilit Phra Lor from teachers who teach Thai language And most of them have never read the literature about Lilit Pra Lor.

2) From the study of the succession and existence of the literature on Lilit Phra Lor in the northern region, it was found that the literature on Lilit Phra Lor has been inherited and existed in the form of legends and in Thai textbooks that bring paragraphs. Gold in this literature only comes to teach prosody. According to interviews with Thai teachers, teachers, people in the community and youth in the northern region, it was found that everyone wanted to have the teaching and learning of Lilit Pra Lor literature. and the legend of Phra Lor Because it is interesting and believes that it is a true story. who want to learn through teaching materials in the form of video media because it makes it easy to understand the story and not boring

Keywords: Lilit Phra Lor; Existence; Inheritance; Perception

บทนำ

ลิลิตพระลอ เป็นวรรณคดีไทยที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นยอดของวรรณคดีประเภทลิลิต ลักษณะคำประพันธ์เป็นลิลิตสุภาพ อันประกอบด้วยร้อยสุภาพและโคลงสุภาพ มีบางตอนเป็นร้อยต้นและร้อยโบราณ และผู้อ่านต่างเข้าใจกันว่าเป็นเรื่องจริงที่เล่าสืบทอดกันมาในท้องถิ่นภาคเหนือของประเทศไทย ดังที่ฉวีวรรณ สุวรรณภา และพัฒน์นรี อัฐวงศ์ (2559 : 52-53) กล่าวว่า ลิลิตพระลอ เป็นนิยายท้องถิ่นของไทยภาคเหนือเข้าใจกันว่าเป็นเรื่องจริง ตามหลักฐานพงศาวดารจึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1616-1693 และเมืองสรวงคงจะเป็นตอนเหนือของอำเภอร้องกวาง จังหวัดแพร่ ส่วนเมืองสรวงคงจะเป็นเขตอำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง สันนิษฐานว่าวรรณคดีเรื่องนี้น่าจะแต่งขึ้นหลังจากที่มีการหล่อพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์เสร็จ และฉลองแล้ว คือ หลังปี พ.ศ. 2046 และกวีผู้แต่งก็น่าจะเป็นกวีในราชสำนักของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 คนใดคนหนึ่งแต่งมา (ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต, 2553 : 8-9)

จากวรรณคดีไทยสู่ตำนานเรื่องเล่าของชาวจังหวัดแพร่ เมืองสองหรืออำเภอสอง เป็นชื่อที่มีความเกี่ยวข้องกับวรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ และวรรณคดี จะพบว่ามีความเชื่อมโยงกันจนทำให้เชื่อว่าน่าจะเป็นเมืองของพระเพื่อนพระแพง ตามตำนาน

พงศาวดารโยนก ลิลิตพระลอมีการนำเรื่องราวและเหตุการณ์จากทางภาคเหนือไปเป็นโครงเรื่อง มีการใช้ภาษาพื้นเมืองดั้งเดิมของคนเมืองสองผูกซ่อนไว้ในเรื่องหลายคำ เมืองสองในอดีตเจ้านครปกครองมาก่อน เมืองโบราณตั้งอยู่ หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านกลาง ลักษณะตัวเมืองชุมชนเมืองโบราณเป็นกำแพงดินล้อมรอบสามชั้นอยู่บนเนินสูงมีธาตุพระลอ มีศาลปู่เจ้าสมิงพราย และมีที่สาธารณะอยู่บนกำแพงเมือง ดังนั้นชาวอำเภอสอง จังหวัดแพร่ จึงได้พร้อมใจกันจัดสร้างอุทยานลิลิตพระลอขึ้นในปี พ.ศ. 2548 เพื่อให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางวรรณคดีและเป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจของประชาชน (องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลางและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น อำเภอสอง จังหวัดแพร่, 2555 : 3)

จากความสำคัญและความเชื่อมโยงดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าวรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอ มีบทบาทและมีความสำคัญต่อภูมิภาคท้องถิ่นของจังหวัดแพร่ และได้พัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้และสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดแพร่ นอกจากนี้ยังมีส่วนสำคัญต่อการศึกษาวรรณคดีไทย ทำให้เยาวชนที่ศึกษาวรรณคดีไทยได้สัมผัสกับสถานที่จริงและเล็งเห็นความสำคัญของวรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอ ทำให้มีความรู้สึกว่าวรรณคดีเป็นเรื่องที่สัมผัสได้ เป็นเรื่องใกล้ตัว มีชีวิตและมีอยู่จริง เช่นเดียวกับที่ อมรรรัตน์ เปี่ยมดนตรีและศุภกรณ์ ดิษฐพันธุ์ (2558 : 544) ที่ศึกษาการใช้วรรณกรรมขุนช้างขุนแผนเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในจังหวัดสุพรรณบุรี พบว่าวรรณคดีไทยเรื่องขุนช้างขุนแผนสามารถช่วยเพิ่มศักยภาพและคุณค่าการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในจังหวัดสุพรรณบุรีได้ เป็นต้น แต่ในทางกลับกันจากการสอบถามนิสิตบัณฑิตศึกษาที่เป็นครูประจำการที่มาศึกษาต่อในระดับปริญญาโทในหลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะศึกษาศาสตร์ พบว่า โรงเรียนไม่มีการเรียนการสอนวรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอแบบเต็มเรื่อง จะสอนเฉพาะวรรคทองเพื่อให้นักเรียนท่องจำเท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกระทรวงศึกษาธิการไม่ได้กำหนดให้นักเรียนต้องเรียนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง หากนักเรียนหรือเยาวชนในท้องถิ่นหรือในเขตจังหวัดภาคเหนือจะไม่ได้เรียนรู้วรรณคดีไทยและรับรู้เรื่องเล่าในท้องถิ่นของตน

จากปัญหาดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาการดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้ของเยาวชนในเขตภาคเหนือ เพื่อเป็นการตรวจสอบสภาพปัญหาดังกล่าวซึ่งถือเป็นการวิจัยขั้นพื้นฐานในการที่จะนำผลการวิจัยไปพัฒนาต่อยอดในการสร้างหลักสูตรท้องถิ่นและนวัตกรรมเพื่อช่วยให้วรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอ ซึ่งถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงเอกลักษณ์ประจำชาติไทย ยังอยู่และมีชีวิตให้เยาวชนรุ่นหลังได้รับรู้ สืบทอด และดำรงอยู่ต่อไป งานวิจัยเรื่องนี้จึงเป็นการมุ่งศึกษาแบบบูรณาการเชื่อมโยงวรรณคดีไทยกับคติชนวิทยาและประวัติศาสตร์ เพื่อขับเคลื่อนแนวคิดและต่อยอดภูมิปัญญา เสริมสร้างความเข้าใจร่วมกันอย่างเป็นเครือข่ายทั้งในภูมิภาคส่วนท้องถิ่นและสถาบันการศึกษา เพื่อส่งเสริมและก่อให้เกิดการพัฒนาและอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมอันเป็นการพัฒนาอารยธรรมสุวรรณภูมิ ให้นั่นคง ยั่งยืน และเจริญรุ่งเรืองสืบไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. สำนวณสภาพการรับรู้ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอของเยาวชนในเขตภาคเหนือ
2. ศึกษาการสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอในเขตภาคเหนือ

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) ในเรื่อง ลิลิตพระลอ: การดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้ของเยาวชนในเขตภาคเหนือ ซึ่งวิธีดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ แบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ระยะ คือ

ระยะที่ 1 เป็นการศึกษาก่อนลงภาคสนามและการเตรียมตัวในการศึกษาภาคสนาม

- 1.1 ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เป็นความรู้พื้นฐานและแนวทางการศึกษา
- 1.2 ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการสืบทอด การดำรงอยู่ และการรับรู้

วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ

ระยะที่ 2 เป็นการศึกษาภาคสนาม กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 100 คน ได้มาโดยวิธีสุ่มตัวอย่าง (Random Sampling) แบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอน คือ

- 1) การกำหนดแผนการศึกษาภาคสนาม ผู้วิจัยได้มีการเตรียมตัวในการทำความเข้าใจในขั้นตอนและประเด็นต่างๆ ในการเก็บข้อมูล จัดเตรียมเอกสารที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล
- 2) การจำแนกกลุ่มผู้ให้ข้อมูล เป็นเยาวชน จำนวน 60 คน ผู้ที่เกี่ยวข้อง 20 และคนในท้องถิ่นจังหวัดแพร่และจังหวัดลำปาง จำนวน 20 คน
- 3) การเข้าถึงข้อมูลในภาคสนาม ด้วยเทคนิคการสร้างความสัมพันธ์ (Rapport) กับผู้ให้ข้อมูลทุกคน เพื่อให้เกิดความประทับใจครั้งแรกที่ได้รู้จัก ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้การเก็บรวบรวมข้อมูลราบรื่น และเพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีคุณภาพ

ระยะที่ 3 เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยมีผู้ให้ข้อมูล เป็นเยาวชน จำนวน 60 คน ผู้ที่เกี่ยวข้อง 20 และคนในท้องถิ่นจังหวัดแพร่และจังหวัดลำปาง จำนวน 20 คน แบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอน คือ

- 1) การสร้างความสัมพันธ์ ผู้วิจัยได้โทรศัพท์พูดคุยกับกลุ่มตัวอย่าง จึงทำหนังสืออย่างเป็นทางการ เมื่ออยู่ในสนามทางผู้วิจัยได้เปิดเผยสภาพจริง (Overt role) โดยการแนะนำตนเองให้ผู้อื่นได้รับทราบการบอกหลักการ วัตถุประสงค์ และเหตุผลในการเก็บรวบรวมข้อมูล การทำความรู้จักกับผู้ที่เกี่ยวข้อง
- 2) การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยใช้เทคนิคการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (Formal interview) การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal

interview) การสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) และการวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้อง (Documentary analysis) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครบถ้วนและตรงตามสภาพจริงมากที่สุด

3) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้มีการสร้างเครื่องมือขึ้นด้วยตนเอง

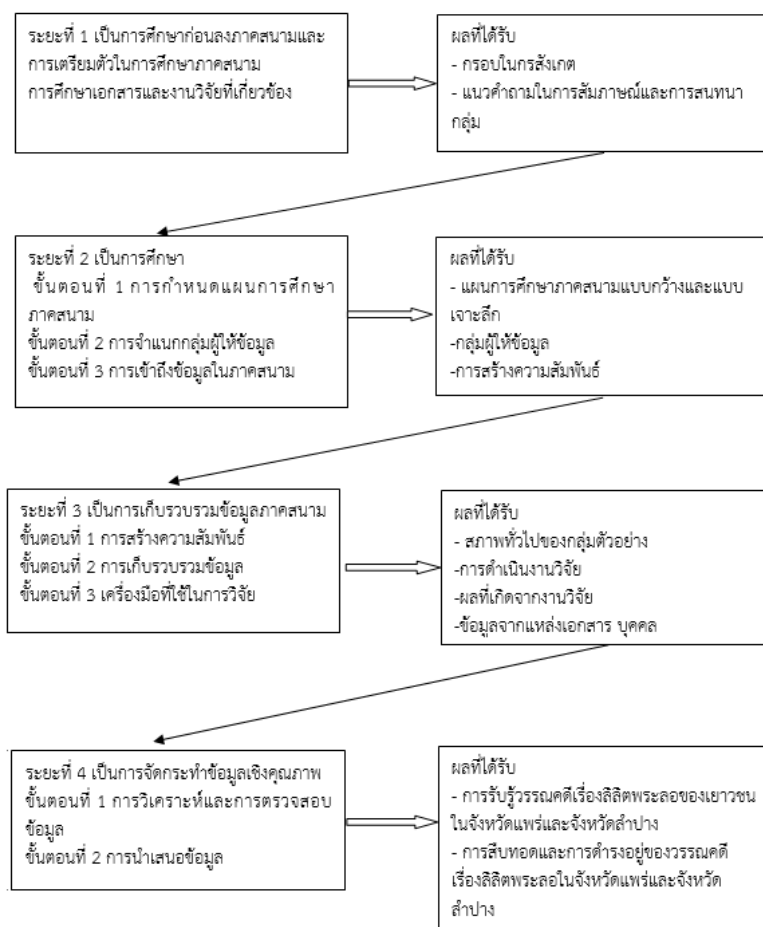
ระยะที่ 4 เป็นการจัดกระทำข้อมูลเชิงคุณภาพแบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอน คือ

1) การวิเคราะห์และการตรวจสอบข้อมูล เมื่อเก็บรวบรวมข้อมูลที่ได้ มาทำการตรวจสอบคุณภาพของข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการถอดความ (open coding technique)

2) การนำเสนอข้อมูล นำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (analytical description) และอธิบายแบบองค์รวม (Holistic View) ทั้งจากการเปรียบเทียบกรณีศึกษา (Comparative Case Study) และผสมผสานข้อมูลต่างๆ เข้าด้วยกัน

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ในบริบทและขอบเขตที่เฉพาะเจาะจง (Specific Context & Boundary System) ผู้วิจัยต้องการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้เกี่ยวกับวรรณคดีไทยเรื่องลิลิตพระลอ ในฐานะที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรม และมีคุณค่าต่อชุมชนและสังคมไทยในเขตจังหวัดภาคเหนือ โดยใช้แบบสอบถามโดยวิธีสุ่มตัวอย่าง (Random Sampling) การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) และสนทนากลุ่ม (Focus Group) และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ผลการวิจัย

1. จากการสำรวจสภาพการรับรู้ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอของเยาวชนในเขตภาคเหนือ พบว่าเยาวชนในเขตภาคเหนือรับรู้และเข้าใจวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอน้อยมาก รู้เฉพาะบางเรื่องบางตอน และไม่สามารถเล่าเรื่องได้ทั้งหมด เยาวชนในเขตภาคเหนือ ส่วนใหญ่เคยได้ยินตำนานเรื่องพระลอจากปราชญ์ชาวบ้าน และรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอจากครูอาจารย์ผู้สอนวิชาภาษาไทย และส่วนใหญ่ไม่เคยอ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ สรุปได้ดังนี้

จากการสอบถามเยาวชนในจังหวัดแพร่ พบว่า เยาวชนในจังหวัดแพร่มีการรับรู้ตำนานพระลอและรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ คิดเป็นร้อยละ 100 โดยรับรู้ตำนานพระลอจากครูอาจารย์ คิดเป็นร้อยละ 70 รับรู้จากปราชญ์ชาวบ้าน คิดเป็นร้อยละ 20 และรับรู้จากคนในชุมชนและปู่ย่าตายาย คิดเป็นร้อยละ 10 เยาวชนในจังหวัดแพร่รู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอจากครูอาจารย์ คิดเป็นร้อยละ 100 แต่ยังไม่เคยอ่าน

วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ คิดเป็นร้อยละ 90 โดยเยาวชนในจังหวัดแพร่เชื่อว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมีความสัมพันธ์กับจังหวัดแพร่ เนื่องจากในจังหวัดแพร่มีตำนานพระลอและอนุสาวรีย์พระลอ

จากการสอบถามเยาวชนในจังหวัดลำปาง พบว่า เยาวชนในจังหวัดลำปางมีการรับรู้ตำนานพระลอและรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ คิดเป็นร้อยละ 70 โดยรับรู้ตำนานพระลอจากครูอาจารย์ คิดเป็นร้อยละ 100 และเยาวชนในจังหวัดลำปางรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอจากครูอาจารย์ คิดเป็นร้อยละ 100 และเยาวชนส่วนใหญ่ยังไม่เคยอ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ คิดเป็นร้อยละ 95 โดยเยาวชนในจังหวัดลำปางเชื่อว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมีความสัมพันธ์กับจังหวัดแพร่และลำปาง เนื่องจากในจังหวัดแพร่มีอนุสาวรีย์พระลอและเชื่อว่าเมืองสรวงในวรรณคดีคืออำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง

ภาพที่ 2 เก็บข้อมูลภาคสนาม
แหล่งที่มา : นักวิจัย

สรุปได้ว่าเยาวชนในเขตภาคเหนือทั้งสองจังหวัด ส่วนใหญ่มีการรับรู้ตำนานพระลอและรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ แต่ยังไม่เคยอ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และเชื่อว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมีความสัมพันธ์กับจังหวัดแพร่และลำปาง นอกจากนี้เยาวชนในเขตภาคเหนือทั้งสองจังหวัดยังต้องการที่จะเรียนรู้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอผ่านสื่อวิดีโอ เนื่องจากทำให้เข้าใจเรื่องราวได้ง่าย และไม่น่าเบื่อ

2. จากศึกษาการสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอในเขตภาคเหนือ พบว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอได้มาการสืบทอดและดำรงอยู่ในรูปแบบของตำนานและในหนังสือเรียนภาษาไทยที่นำวรรณคดีเรื่องนี้นำมาสอนเรื่องฉันทลักษณ์เท่านั้น ทั้งนี้จากการสัมภาษณ์ครูอาจารย์ผู้สอนวิชาภาษาไทย คนในชุมชน และเยาวชนในเขตภาคเหนือ พบว่า ทุกคนต้องการเรียนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและต้องการเรียนรู้ตำนานเรื่องพระลอ เนื่องจากเป็นเรื่องที่น่าสนใจและเชื่อว่าเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง โดยต้องการเรียนรู้ผ่านสื่อการสอนในรูปแบบสื่อวิดีโอ เพราะทำให้เข้าใจเรื่องราวได้ง่าย และไม่น่าเบื่อ สรุปได้ดังนี้

จากการสอบถามเยาวชน ครูผู้สอนวิชาภาษาไทยในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา และคนในชุมชนในเขตภาคเหนือ พบว่า ทุกคนต้องการให้มีการจัดการเรียนการสอนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และตำนานเรื่องพระลอ เนื่องจากเป็นเรื่องที่น่าสนใจและช่วยให้เยาวชนรุ่นหลังได้ศึกษา ซึ่งเป็นการอนุรักษ์และรักษาไว้ เป็นวรรณคดีที่ช่วยให้เกิดความรักในถิ่นกำเนิด และสืบทอดวรรณคดีที่เป็นความภาคภูมิใจของคนไทยและคนในท้องถิ่นต่อไป โดยต้องการให้มีการเรียนการสอนในรูปแบบที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการเล่าเรื่องของครู การเล่าเรื่องจากผู้รู้ในชุมชน สื่อวิดีโอ และหนังสือเล่ม

สรุปได้ว่าครูผู้สอนวิชาภาษาไทยในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาและคนในชุมชนในเขตภาคเหนือ ต้องการให้มีการจัดการเรียนการสอนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอในโรงเรียน เพื่อให้เยาวชนในเขตภาคเหนือได้รับรู้ สืบทอด และอนุรักษ์ให้ดำรงอยู่ต่อไป เนื่องจากเป็นวรรณคดีที่มีความสัมพันธ์กับท้องถิ่น ก่อให้เกิดความรักและภูมิใจในท้องถิ่น

นอกจากนี้ในจังหวัดแพร่ ยังมีการสืบทอดและดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และตำนานพระลอ ด้วยการสร้างแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยว รวมถึงศาสนสถานที่มีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กับวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลออีกด้วย ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 3 อนุสาวรีย์ พระลอ พระเพื่อน พระแพง ณ วัดพระธาตุพระลอ
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภาพที่ 4 ปู่เจ้าสมิงพราย ณ ตำบลบ้านกลาง วัดพระธาตุพระลอ
แหล่งที่มา : นักวิจัย

และนอกจากนี้องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลางและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น อำเภอสอง จังหวัดแพร่ ยังได้สร้างอุทยานลิลิตพระลอขึ้นในปี พ.ศ. 2548 เพื่อส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวและเป็นแหล่งเรียนรู้เกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอ ดังภาพ

ภาพที่ 5 อุทยานลิลิตพระลอ อำเภอสอง จังหวัดแพร่
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภาพที่ 6 อนุสาวรีย์ พระลอ พระเพื่อน พระแพง ณ อุทยานลิลิตพระลอ
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภายในอุทยานลิลิตพระลอ มีการสร้างอนุสาวรีย์พระลอ พระเพื่อน พระแพง และให้ผู้เดินทางมาท่องเที่ยวหรือเรียนรู้ได้สักการะบูชา นอกจากนี้ในบริเวณของอุทยานลิลิตพระลอมีการสร้างถ้ำปู่เจ้าสมิงพรายให้ผู้เดินทางได้เข้าไปสักการะบูชาปู่เจ้าสมิงพราย และเสี่ยงทายเพื่อเป็นการทำนายดวงชะตาอีกด้วย ดังภาพ

ภาพที่ 7 ถ้ำปู่เจ้าสมิงพราย ณ อุทยานลิลิตพระลอ
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภาพที่ 7 ภายในถ้ำปู่เจ้าสมิงพราย ณ อุทยานลิลิตพระลอ
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภาพที่ 8 การเสี่ยงทายดวงชะตาด้วยไฟเสี่ยงทาย
แหล่งที่มา : นักวิจัย

ภาพที่ 9 ใบเซียมซีจากการเสี่ยงทายด้วยไฟเสี่ยงทาย
แหล่งที่มา : นักวิจัย

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาสรุปผลการวิจัยได้ว่า การดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้ของเยาวชนในเขตภาคเหนือยังมีการรับรู้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอค่อนข้างน้อยมาก ส่วนการสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอนั้นจะได้รับการสืบทอดและการดำรงอยู่ในรูปแบบของแหล่งเรียนรู้ แหล่งท่องเที่ยว และศาสนสถาน เพื่อให้คนในชุมชนได้มากราบไหว้สักการะบูชา เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง โดยมีความเชื่อเป็นพลังที่ช่วยขับเคลื่อนและสืบทอดวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอให้ดำรงอยู่ต่อไป

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยเรื่อง “ลิลิตพระลอ: การดำรงอยู่ การสืบทอด และการรับรู้ของเยาวชนในเขตภาคเหนือ” สามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ดังนี้

1) เยาวชนในเขตภาคเหนือทั้งสองจังหวัด ส่วนใหญ่มีการรับรู้ตำนานพระลอและรู้จักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ แต่ยังไม่เคยอ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และเชื่อว่าวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมีความสัมพันธ์กับจังหวัดแพร่และลำปาง นอกจากนี้เยาวชนในเขตภาคเหนือทั้งสองจังหวัดยังต้องการที่จะเรียนรู้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอผ่านสื่อวิดีโอ เนื่องจากทำให้เข้าใจเรื่องราวได้ง่าย และไม่น่าเบื่อ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเยาวชนในเขตภาคเหนือทั้งสองจังหวัดได้รับรู้จากการบอกเล่าจากปู่ย่าตายาย พ่อแม่ ครูอาจารย์ และปราชญ์ชาวบ้าน มากกว่าการได้อ่านวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ เนื่องจากกระทรวงศึกษาธิการไม่ได้กำหนดให้ผู้เรียนต้องเรียนเนื้อหาวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ มีเพียงแค่นำวรรณคดีมาใช้ในการเรียนการสอนเรื่องของการแต่งคำประพันธ์ประเภทโคลงสี่สุภาพเท่านั้น ความว่า

“เสียงลือเสียงเล่าอ้าง อันใด พี่เอย
เสียงย่อมยอศใคร ทัวหล้า
สองเชือกพี่หลับไหล ลืมตื่น ฤาพี่
สองพี่คิดเองอ้า อย่าได้ถามเฝ้า”

(กรมศิลปากร, 2526 : 8)

ซึ่งครูผู้สอนมักจะให้นักเรียนได้ท่องจำโคลงบทดังกล่าวข้างต้น และนำไปเป็นตัวอย่างในการแต่งคำประพันธ์ โดยครูผู้สอนจะแนะนำให้ผู้เรียนรู้จักวรรณคดีเรื่องนี้เพียงคร่าวๆ เท่านั้น เนื่องจากมีเนื้อหาสาระอื่นๆ ที่ต้องสอนอีกมาก และกระทรวงศึกษาธิการไม่ได้กำหนดให้เรียนเนื้อหาในฐานะที่เป็นวรรณคดีเอกของไทย สอดคล้องกับที่ นิยะดา เหล่าสุนทร (2535 : 4) กล่าวถึงคุณค่าของลิลิตพระลอไว้ดังนี้ 1) ด้านอักษรศาสตร์ นับเป็นวรรณคดีที่ใช้ถ้อยคำได้อย่างไพเราะ ปลูกอารมณ์ร่วมได้ทุกอารมณ์ เป็นวรรณคดีที่มีอิทธิพลต่อวรรณคดีอื่นๆ อย่างมาก โดยกล่าวว่าบทประพันธ์ข้างต้น นับเป็นบทครูที่วรรณคดียุคต่อมาต้องนำมาเป็นแบบอย่าง 2) ด้านศาสนา วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอได้ให้แง่คิดทางศาสนา อย่างเช่น ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิต 3) ด้านการปกครอง จะเห็นว่าการปกครองในสมัยนั้น ต่างเมืองต่างก็เปรี้อิสระ เป็นใหญ่ ไม่ขึ้นแก่กัน

แต่สามารถมีสัมพันธ์ไม่ตรีกันได้ 4) ด้านประวัติศาสตร์ ลิลิตพระลอได้ให้ความรู้ในทางประวัติศาสตร์ของไทยได้ในแง่มุมต่างๆ โดยเฉพาะทำให้รู้เรื่องราวความเป็นมาของเมืองสรวงและเมืองสรอง อันได้แก่ จังหวัดลำปาง และจังหวัดแพร่ และ 5) ด้านวิถีชีวิต แสดงให้เห็นความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยนั้นที่ยังเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ และการนับถือผี ซึ่งในปัจจุบันก็ยังพบว่ายังมีการนับถือผีอยู่ ดังนั้นการรับรู้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอ ถือเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เนื่องจากการเรียนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอไม่เพียงให้องค์ความรู้ด้านอักษรศาสตร์เท่านั้น ยังให้องค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ ด้านการปกครอง และด้านศาสนา จึงกล่าวได้ว่า หากเยาวชนได้รับรู้และเรียนรู้อรรถาธิบายเรื่องลิลิตพระลอ จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดเข้าใจในวัฒนธรรมในท้องถิ่นของตน เข้าใจความเป็นมา เรียนรู้ภูมิปัญญาและผสมผสานองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่แตกต่างจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจและเห็นความสำคัญของการเรียนวรรณคดีไทยมากขึ้น อีกทั้งยังทำให้เยาวชนเข้าใจและปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมในท้องถิ่นภาคเหนือของตนเองได้ ดังที่ พิณภา หมวกยอตและคณะ (2563 : 23) ได้กล่าวว่า การปรับให้เข้ากับวัฒนธรรม คือ พฤติกรรมของบุคคลที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนความคิดและการดำเนินชีวิตของตนให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมเดิมและวัฒนธรรมใหม่ เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของสังคม สามารถจัดการปัญหาและดำรงชีวิตร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างราบรื่นและมีความสุข

2) ส่วนการดำรงอยู่และการสืบทอดของเยาวชน ครูผู้สอนวิชาภาษาไทยในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาและคนในชุมชนในเขตภาคเหนือ พบว่า ร้อยละ 100 ต้องการให้มีการจัดการเรียนการสอนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และตำนานเรื่องพระลอ เนื่องจากเป็นเรื่องที่น่าสนใจและช่วยให้เยาวชนรุ่นหลังได้เรียนรู้อรรถาธิบายที่เกี่ยวกับท้องถิ่น ซึ่งเป็นการอนุรักษ์และสืบทอดรักษาไว้ เนื่องจากเป็นวรรณคดีที่ช่วยให้เกิดความรักในถิ่นกำเนิด และเป็นความภาคภูมิใจของคนไทยภาคเหนือ โดยต้องการให้มีการเรียนการสอนในรูปแบบที่หลากหลาย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเยาวชน ครูอาจารย์ และคนในชุมชน มีการรับรู้ตำนานเรื่องพระลอ และรู้จักวัดพระธาตุพระลอ ตำบลบ้านกลาง อำเภอสอง จังหวัดแพร่ โดยเฉพาะเยาวชนในจังหวัดแพร่ จังหวัดลำปาง และจังหวัดใกล้เคียง ได้รู้จักและมาท่องเที่ยวกราบไหว้บูชาอนุสาวรีย์ พระลอ พระเพื่อน พระแพง และกราบไหว้บูชาปู่เจ้าสมิงพราย ณ วัดพระธาตุพระลอ

การดำรงอยู่และการสืบทอดวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอข้างต้น แสดงให้เห็นว่าทั้งศาสนสถานและหน่วยงานส่วนท้องถิ่นในจังหวัดแพร่ ได้มีการอนุรักษ์และสืบทอดวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอให้คงอยู่กับความเชื่อและความศรัทธาของคนในท้องถิ่น ด้วยการสร้างพระธาตุพระลอ และอุทยานพระลอเพื่อให้เป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยว ช่วยกระตุ้นเศรษฐกิจในจังหวัดให้มีคนเข้ามาท่องเที่ยวและเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดแพร่มากขึ้น โดยเฉพาะความเชื่อของคนในท้องถิ่นที่ยังมีความเชื่อในเรื่องการบนบานศาลกล่าวขอพรจากปู่เจ้าสมิงพรายที่ศาลในวัดพระธาตุพระลอ และศาลปู่เจ้าสมิงพรายในบริเวณของอุทยานพระลอ และมีผู้คนมาแก้บนเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าความเชื่อมีพลังอำนาจมหาศาล ที่ช่วยทำให้การดำรงอยู่และการสืบทอดวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอให้คงอยู่ต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับที่

ธงรัฐ คงฤทธิ์และเจษฎา นกน้อย (2564 : 79) ได้กล่าวว่า “สำหรับประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคเอเชียที่นับถือศาสนาพุทธ พราหมณ์ ฮินดู ล้วนมีความเชื่อโชคลาง และความศรัทธาตั้งมั่นในศาสนาของตนอย่างเหนียวแน่น ซึ่งอิทธิพลของความศรัทธาหรือความเชื่อมันก็เข้ามาหลอมรวมเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของตนโดยไม่รู้ตัว เช่น ความเชื่อว่ามีผีเข้าให้ภูตนางกวัก เป็นต้น ” และจากการสอบถามชาวบ้านที่อำเภอสอง จังหวัดแพร่ ได้ข้อมูลว่า ส่วนใหญ่ชาวบ้านและคนทั่วไปจะเดินทางมาสักการะและบนบานศาลกล่าวขอให้ได้รับราชการ โดยเฉพาะรับราชการทหาร ซึ่งส่วนใหญ่จะสมหวังและจะฆ่าตัวตายปู้เจ้าสมิพราย จากพิธีกรรมการเซ่นไหว้ด้วยการฆ่าวัวถวายปู้เจ้าสมิพรายเมื่อสิ่งที่ขอนั้นสัมฤทธิ์ผลนั้น ถือเป็นการถวายเครื่องเซ่นไหว้ในพิธีนับเป็นการแสดงออกถึงความเชื่อในส่วนของการเชื่อดั้งเดิมที่ยังคงอยู่ในพิธีกรรมของคนอย่างชัดเจน (พิมพ์นภัส จินดาวงศ์, 2555 : 35) อย่างไรก็ตามความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ หากเชื่ออย่างเหมาะสมจะก่อให้เกิดประโยชน์ เช่น ทำให้เกิดความมั่นใจ กำลังใจ และเกิดเป็นความรักและความสามัคคีขึ้นในกลุ่มชนได้ แต่หากเชื่อมากเกินไปอาจทำให้เกิดเป็นความลุ่มหลงได้ ดังที่พระชลญาณมุนี (2565 : 179) ได้กล่าวว่า ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ เป็นการความเชื่อโดยขาดความรู้ความเข้าใจในหลักการ ทำให้เกิดความมกมาย เชื่อทุกอย่างที่ฟังมาได้ โดยตามหลักพระพุทธศาสนาแล้ว จะเชื่อเรื่องใดก็ตามต้องอยู่บนความถูกต้อง มีสติและใช้ปัญญาเพื่อพัฒนาจิตใจด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อไม่ให้เกิดความมกมาย อย่างไรก็ตามในเชิงวัฒนธรรมความเชื่อถือเป็นพลังอำนาจที่ช่วยหล่อหลอมจิตใจและก่อให้เกิดความรักความสามัคคีและความภาคภูมิใจในท้องถิ่นของตนเอง เช่นเดียวกับคนภาคเหนือโดยเฉพาะคนในจังหวัดแพร่ที่ภาคภูมิใจในตำนานพระลอและวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ

อย่างไรก็ตาม จากการที่ผู้วิจัยได้ลงภาคสนามได้สังเกตเห็นว่า วัดพระธาตุพระลอและอุทยานพระลอ ยังขาดการส่งเสริมและพัฒนาให้มีความน่าสนใจ น่าเรียนรู้ และยังขาดการนำเสนอองค์ความรู้ที่ทันสมัย จึงทำให้คนที่เดินทางมาท่องเที่ยวหรือมาเรียนรู้ในสถานที่ต่างๆ นั้นค่อนข้างมีจำนวนน้อยและเฉพาะกลุ่ม ดังนั้นหน่วยงานที่รับผิดชอบหรือดูแลในด้านนี้ต้องเข้ามาช่วยกันสนับสนุนและส่งเสริมพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่น่าสนใจสำหรับเยาวชน สอดคล้องกับที่ กัลยา แจ่มกระจ่าง และอัศวรัตน์ แสงวิภาค (2566 : 10 - 11) ได้ศึกษาการรับรู้การสนับสนุนจากองค์กร พบว่า การได้รับการสนับสนุนจากองค์กรหรือหน่วยงานมีอิทธิพลและมีผลต่อความมั่นคงและการพัฒนา ซึ่งเป็นอิทธิพลเชิงบวก และมีผลต่อการคงอยู่ นอกจากการได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานหรือองค์กรแล้ว สิ่งสำคัญที่จะทำให้วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอยังคงอยู่และสืบทอดต่อไปคือ การจัดให้มีการสอนการสอนในโรงเรียน อาจจะเป็นการจัดในรูปแบบของหลักสูตรท้องถิ่นหรือในรายวิชาภาษาไทยเพิ่มเติมหรือการจัดเป็นชมรมคนรักวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอก็สามารถทำได้ นอกจากนี้ครูผู้สอนควรมีสื่อการสอนที่น่าสนใจ สามารถถ่ายทอดเนื้อหาและเรื่องราวของวรรณคดีให้ผู้เรียนเข้าใจได้ง่ายและสนุกสนานเรียนรู้ ดังที่ มาริณีย์ ชีเลี้ยง และธนาธิป มะโนคำ (2565 : 415) ได้กล่าวว่า สื่อการสอนมีคุณค่า

และมีประโยชน์ในการจัดการเรียนรู้ ครูผู้สอนจำเป็นต้องมีการใช้สื่อและกิจกรรมที่สามารถช่วยให้ผู้เรียนเกิดทักษะทางภาษา โดยจะต้องเลือกใช้สื่อและกิจกรรมการสอนที่สอดคล้องกับเนื้อหาวิชาและเหมาะสมกับผู้เรียน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัย

1.1 จากการเก็บข้อมูล สังเกตเห็นว่า หน่วยงานของรัฐได้มีการให้ความสำคัญกับตำนานเรื่องพระลอ โดยมีการสร้างเป็นอุทยานพระลอ เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยว แต่พบว่ายังขาดการประชาสัมพันธ์หรือการปรับปรุงพัฒนาให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้ความสำคัญและส่งเสริมพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จะช่วยให้การสืบทอดและการดำรงอยู่ของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและตำนานพระลอคงอยู่ตลอดไป

1.2 โรงเรียนและผู้บริหารโรงเรียนในเขตภาคเหนือ ควรให้ความสำคัญและส่งเสริมให้มีการจัดการเรียนการสอนวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ เพราะถือว่าเป็นวรรณคดีที่สำคัญของภาคเหนือและสอดคล้องกับตำนานพระลอในจังหวัดแพร่ ซึ่งถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ควรแก่การอนุรักษ์และสืบทอด

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการสร้างสื่อแอนิเมชันเรื่องลิลิตพระลอ สำหรับใช้ในการเรียนการสอนนักเรียน เพื่อให้ นักเรียนได้รับรู้ เรียนรู้และเป็นการสืบทอดวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอและช่วยให้ตำนานเรื่องพระลอยังคงอยู่ตลอดไป

2.2 ควรมีการสร้างหลักสูตรท้องถิ่น เรื่องตำนานพระลอ สำหรับให้นักเรียนในเขตภาคเหนือได้เรียนรู้และรับรู้ตำนานสำคัญของท้องถิ่นภาคเหนือ และเป็นการสืบทอดตำนานพระลอให้คงอยู่และช่วยให้เยาวชนเห็นว่าลิลิตพระลอเป็นวรรณคดีที่คนในเขตภาคเหนือรักและภาคภูมิใจ

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2515). *ลิลิตพระลอ*. พระนคร: แพร่พิทยา.
- กัลยา แจ่มกระจ่าง และอัครวรรณ์ แสงวิภาค. (2566). การรับรู้การสนับสนุนจากองค์กรและการรับรู้บรรยากาศในองค์กรที่มีอิทธิพลต่อผลการปฏิบัติงานของพนักงานในบริษัทผลิตชิ้นส่วนยานยนต์แห่งหนึ่งในนิคมอุตสาหกรรมอีสเทิร์นซีบอร์ดจังหวัดระยอง. *Journal of Roi Kaensarn Academi*. 8 (3), 1-16.
- ฉวีวรรณ สุวรรณภา และพัฒน์นรี อัฐวงศ์. (2559). ลิลิตพระลอ : การเสริมสร้างการเรียนรู้และจริยธรรมทางสังคม. *วารสารมหาวิทยาลัยนครพนม*. 6 (1), 52-60.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. (2553). *อ่านลิลิตพระลอ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). (ฉบับปรับปรุง). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธงรัฐ คงฤทธิ์ และเจษฎา นกน้อย. (2564). ความเชื่อโชคลางในสังคมไทยและความสำเร็จในการประกอบธุรกิจ SMEs ของผู้ประกอบการในจังหวัดสงขลา. *วารสารนาครบุตริปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช*. 13 (3), 78-87.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (2535). "ลิลิตพระลอ: การศึกษาเชิงประวัติ" *พินิจวรรณกรรม*. กรุงเทพมหานคร: แม่คำผาง.
- พระชลญาณมุนี. (2565). ปรากฏการณ์ทางความเชื่อของคนไทยในยุคปัจจุบัน. *วารสาร มจร. บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*. 8 (1), 179-198.
- พิมพ์นภัส จินดาวงศ์. (2555). การดำรงอยู่ของพิธีบูชาเสาอินทขิล : การผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมและพุทธศาสนาในพิธีกรรมปัจจุบัน. *วารสารไทยศึกษา*. 8 (1), 19-39
- พินนภา หมวกยอด และคณะ. (2563). กระบวนการและรูปแบบเชิงจิตวิทยาของการปรับตัวข้ามวัฒนธรรมของชาวต่างชาติที่ทำงานกับคนไทย. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*. 8 (2), 19-39.
- มารีณีย์ ชีเลี้ยง และธนาธิป มะโนคำ. (2565). สื่อและกลวิธีในการสอนภาษาอังกฤษสำหรับเด็กประถมศึกษา. *Journal of Roi Kaensarn Academi*. 7 (1), 404-416.
- องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลางและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น อำเภอสอง จังหวัดแพร่. (2555). อุทยานลิลิตพระลอ. *ออนไลน์*. สืบค้นเมื่อ 19 เมษายน 2565. แหล่งที่มา : https://www.banklangsong.go.th/travel_detail.php?id=216
- อมรรัตน์ เปี่ยมดนตรี และศุภกรณ์ ดิษฐพันธุ์. (2558). การใช้วรรณกรรมขุนช้างขุนแผนเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในจังหวัดสุพรรณบุรี. *Veridian E-Journal, Silpakorn University ฉบับภาษาไทย มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ*. 8 (2), 544-555.